

ԵՐՎԱՆԴՅԱՆ ՄԵԾ ՀԱՅԲԻ ՉՈՐՍ ԾԱՅՐԱՍԱՍԵՐԻ ՀԱՐՅԻ ՇՈՒՐՋ
(մ.թ. ա. IV դարի վերջ)

Հայերի նախահայր Արմենոսի մասին հունական գրույցն ավանդած Կիրսիլոս Փարսալացու և Մեղիոս Լարիսացու երկր մեզ չի հասել, բայց դրա երբեմնի գոյությունը հաստատվում է հետագա մատենագիրների՝ դրան կատարած եղումների միջոցով: Դրանցից համեմատաբար ծավալուն են հույն նշանավոր աշխարհագետ Ստրաբոնի կատարածները: Արմենոսի առնչությամբ նրա երկում կարդում ենք (մեջբերում ենք կրճատումներով). 1. «Ասում են թե, Յասոնը թեսալացի Արմենոսի հետ դեպի Կողքիս նավարկության ժամանակ առաջացել է մինչև Կասպից ծով և անցել է Վրաստանը, Աղվանքը և Հայաստանի ու Մարաստանի շատ մասը... Ասում են նաև թե Արմենոսը Արմենիոն քաղաքից էր, որը գտնվում է Բոյբեիս լճի մոտ՝ Ֆերեսի և Լարիսայի միջև, թե իր հետ եղողներն էլ բնակեցան Ալիլիսենե և Սուսպիրիտիս՝ մինչև Կալաքենե և Ադիս-բենե... սա է, որ իր անունը թողել է Հայաստանին»:¹ 2. «Ահա մի իմն ավանդություն այս ազգի մասին: Արմենոսը, Թեսալիայի Արմենիոն քաղաքից, որ գտնվում է Ֆերեսի և Լարիսայի միջև, Բոյբեի վրա, ինչպես ասացինք, Յասոնի հետ արշավեց Հայաստան: Սրա անունով է[երկիրը] կոչվում Արմենիա, ինչպես ասում են Փարսալացին Կիրսիլոս և Լարիսացին Մեղիոս՝ երկուսն էլ զինակից Ալեքսանդրի: Նաև թե Արմենոսի հետ եղողները բնակեցան Եկեղիք, որ նախապես Շովիաց [իշխանության] տակ էր, մյուսները՝ Սիւսպիրիտիսում՝ մինչև Կալաքենե և Ադիաբենե, Հայաստանի սահմաններից դուրս»:² 3. «Մարաստանի մասին խոսելիս, մենք խոսել ենք նաև Մեղեայի մասին. այս բոլորից երևում է, որ մարերը և հայերը ցեղակից են թեսալացոց՝ Յասոնի և Մեղեայի գծով»:³

Ստրաբոնի երկից կատարված այս մեջբերումներում արտացոլված են ինչպես Ալեքսանդր Մակեդոնացու հիշյալ թեսալացի զինվորականների առաջադրած կեղծ «վարկածը» Արմենոսի և հայերի թեսալական ծագման մասին, այնպես էլ Հայաստանն իրենց աչքերով տեսած մարդկանց՝ նույն այդ զինվորականների հալոդրդած ստույգ տեղեկությունները մ.թ. ա. IV-րդ վերջին տասնամյակների Հայաստանի մասին: Դրանց վերաբերյալ դիտարկումներ և կատարել Ն. Աղոնցը:

Կիրսիլոս Փարսալացու և Մեղիոս Լարիսացու հաղորդումների այն մասը, որը վերաբերում է Հայաստան երկրին, պետք է արժանահավատ համարել, որովհետև «Նրանք ճանաչում են երկրի սրբավայրերը, շրջանները՝ Ռիախան, Ալիլիսինեն, Սոֆենեն, Արաքս գետը, Արաքսենե հովիտը և նրա երկրաբանական անցյալը, - գրում է նա, - որ Կիրսիլոսն ու Մեղիոսը Հայաստանում անձամբ են հավաքել այս տեղեկությունները, պետք է դուրս հանվախել»:⁴ Ն. Աղոնցը հույս փորձում է կոտիել թեսալական այս տպուկների Հայաստանում իսկապես ժամանակն ու հանգամանքները: Նա գրում է. «Այդ ժամանակ Հայաստանում իշխում էր Արտանդը (Արաանդ, Երուանդ)... Գուցե Եվմենեսի օրինակով Անտիոքոսն ուզեցել է իր կողմը գրավել Արտանդին՝ նախատեսելով 301 թվականի մեծ ճակատամարտը: Այդ նպատակով էլ, գուցե Հայաստան է ուղարկել Կիրսիլոսին և Մեղիոսին: Ձուտ ենթադրություն, որ բխում է քաղաքական դրությունից»:⁵

Մեզ բոլոր ենք տալիս անելու մեկ ուրիշ ենթադրություն՝ հիմք ընդունելով այն իրողությունները, որ «Կիրսիլոսը անձամբ դեմք է, որը ոչ մի տեղ այլևս երևան չի գալիս», իսկ Ալեքսանդր Մակեդոնացու վերջին խնջույքի հյուրընկալ թեսալացի Մեղիոսի և հիշյալ Մեղիոս Լարիսացու նույնությունը ապացուցել հնարավոր չէ:⁶

Ալեքսանդր Մակեդոնացու այս սպանելի հետազայում այլևս հիշատակված չլինելու հանգամանքը բերևա բացատրվում է նրանով, որ սրանք, լինելով Հայաստան

¹ Strabo, XI, 4, 9 Ստրաբոն, *Քաղեց և քարզմանեց Հր. Աճառյան*, Եր., 1940, էջ 33:

² Նույն տեղում, XI, 14, 12, էջ 61-63:

³ Նույն տեղում, XI, 14, 14, էջ 65:

⁴ Ն. Աղոնց, *Հայաստանի պատմություն*, Եր., 1972, էջ 322-323:

⁵ Նույնը:

⁶ Նույնը:

ներխուժած Մենոնի հունա-մակեդոնական զորամասի կազմում, գերի էին բնկել և գոնե ինչ-որ ժամանակ մնացել Հայաստանում: Եթե Մենոնի մասին Ստրաբոնը որոշ տեղեկություն ունի, ապա նրա զորամասի ճակատագրի մասին որևէ բան չի հաղորդում: Ընդ որում, Մենոնի մասին նա խոսում է Հայաստանի ոսկու կապակցությամբ: Նա գրում է. «Կան ոսկու հանքեր Սիսափրիտիսի մեջ՝ Կաբալլայում, ուր ուղարկվեց Մենոնը Ալեքսանդրի կողմից գործով, բայց խեղդամահ եղավ բնակիչների կողմից»:⁷

Արմենոսի առնչությամբ Ստրաբոնի ներկայացրած Արմենիա // Հայաստանն իր դարաշրջանի Հայաստանը չէ, որը, Փոքր Հայքը բացառելու դեպքում անգամ, սկսվելով Ալիլիսենեից (արևմուտքում) հասնում էր մինչև Կասպից ծով (արևելքում),⁸ որի ափին ևս, ըստ նույն Ստրաբոնի, հայեր էին բնակվում:⁹ Այն նաև Հերոդոտոսի դարաշրջանի (մ.թ.ա. V դար) Հայաստանը չէ, որի արևմտյան սահմանները անցնում էին Ալիլիսենեն՝ հասնելով մինչև Կիլիկիա և Սև ծով:¹⁰

Արմենոսի առնչությամբ ներկայացված Արմենիա // Հայաստանը եթե Ստրաբոնի և Հերոդոտոսի դարաշրջանների Հայաստանը չէ, ապա այն կարող էր լինել Կիրսիոսի և Մեդիոսի ժամանակաշրջանի Հայաստանը: Իսկ որ դա հենց այդպես է, պարզվում է քննել ևս այն սահմաններին, որ քեսապցի այդ սպաները գծում են նրա համար: Օրինակ, ըստ միանց, Հայաստանի սահմանը արևմուտքում կազմում էր Ալիլիսենեն, իսկ այդպիսի վիճակ կարող էր ստեղծվել միայն այն բանից հետո, երբ Հայաստանի անկախությունը (և, ըստ երևույթին, միասնությունը) վերականգնած Օրոնտես // Երվանդից հունամակեդոնական նվաճողները խլել էին երկրի անդրեփրատյան տարածքը և ընդգրկվել էին իրենց ենթակա Կասպաղովկյան սատրապության մեջ: Ինչպես Հ Մանանդյանն է գրում. «Սկզբնաղբյուրների որոշ ակնարկներից դժվար չէ կուսել, որ Փոքր Հայքը... արևելյան մասն էր Էվմենեսիս տրված Կասպաղովկյան սատրապությանը»,¹¹ բայց ոչ ամբողջությամբ, այլ միայն իր անդրեփրատյան մասով, որովհետև «այսրեփրատյան արմենական երկրները՝ բուն Հայաստանը, մակեդոնացիներից նվաճված չէ եղել և նրանք կառավարվել են տեղական իշխանների ձեռքով»:¹² Կասկած չի կարող, որ այդ «այսրեփրատյան արմենական երկրների» թվում էր նաև Ալիլիսենեն, որն այսպիսով, ի տարբերություն անդրեփրատյան հայկական հողերի, գտնվելու էր Մեծ Հայքի կազմում:

Այս տեսանկյունից է հասկանալի դառնում, թե ինչու Կիրսիոսի և Մեդիոսի ներկայացրած Արմենիա//Հայաստանը չէր ներառում անդրեփրատյան հայկական հողերը և սկսվում էր այսրեփրատյան Ալիլիսենեով: Ստորև կտեսնենք, որ Կ. Փայսապցին և Մ. Լարիսացին, իսկապես, գծում են իրենց ժամանակաշրջանի՝ մ.թ.ա. IV դարի վերջին տասնամյակների Մեծ Հայքի սահմանները, որ նրանց հիշատակած չորս երկրամասերը ցույց են տալիս Հայաստանի սահմաններն ըստ աշխարհի չորս կողմերի:

Կիրսիոսի և Մեդիոսի հիշատակած չորս երկրամասերից երկուսը՝ Ալիլիսենեն և Ադիաբենեն, ստույգ տեղադրություն ունեն: Ալիլիսենեն Էփեզոսն է, բայց հնում ներառած նաև հարևան գավառները:¹³ Ադիաբենեն գտնվում էր հյուսիս-արևելյան Սիջազետում՝ Մեծ և Փոքր Զաբ գետերի միջև, և կենտրոն ուներ Արբեղա (ներկայիս Էրբիլ) հյուսիսային Իրաքում) քաղաքը:¹⁴ Ինչպես Ստրաբոնն է վկայում. «Ադիաբենը մեծավ մասամբ դաշտավայր է, և իբր Բաբելոնի մաս է համարվում, քեև ունի իր սեփական իշխանը, ինչպես և կցվել է Հայաստանին: Մարերը, Հայերը և երբորդ՝ Բաբելացիք, այս կողմերի սզգեղից մեծագույնները, սկզբից հարաբերության մեջ էին իրար

⁷ Strabo, XI, 14, 9, էջ 61:

⁸ Նույն տեղում, IX, 14, 5, էջ 57, XI, 3, 2, էջ 29:

⁹ Նույն տեղում, XI, 7, 1, էջ 35:

¹⁰ Herod, III, 93 և V, 49, Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, Բարսեղյանի թիվերով Միմոն Կրկյաշարյանի, Եր., 1986, էջ 197, 305, քարտեզներ՝ «Держава Ахеменидов в начале V в. до н. э.», «Этническая карта Европы V-IV вв. до н. э.», Всесмирная история, т. II, М., 1956.

¹¹ Հ. Մանանդյան, Բնական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. I, Եր., 1944, էջ 94:

¹² Նույն տեղում, էջ 96:

¹³ Н. А. Даниел, Армения в эпоху Юстиниана, Ер., 1971, стр. 55; Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհագրության»-ի, Եր., 1963, էջ 50:

¹⁴ Н. А. Даниел, նշվ. աշխ., էջ 227: Ն. Աղոնց, նշվ. աշխ., էջ 325:

հեռ, պատեն առթիվ հարձակվում էին իրար վրա, հետո բանակցում և նորից հաշտվում»:¹⁵ Մեջբերումից պարզվում է, որ Աղիաբենեն ոչ միայն մասնակիորեն հայաբնակ է եղել, այլև ժամանակին մասն է կազմել Հայաստանի, ըստ այսմ, Կիրսիլոսին և Մեղիսին հանգող ստրաբոնյան հաղորդումը արմենների «մինչև Կալաբենեն և Աղիաբենեն» տարածված լինելու մասին կարելի է դիտարկել այս երկու տեսանկյուններից ևս: Բայց եթե Աղիաբենեի դեպքում Ստրաբոնը կարող էր նկատի ունենալ Տիգրան Մեծի (մ.թ.ա. 95-55 թթ.) ժամանակաշրջանը, ապա Կալախենեի դեպքում դա բացառվում է, որովհետև Կալախենեն-ն, ի տարբերություն Աղիաբենեն-ի, անհայտ անուն է այդ ժամանակաշրջանը (և ընդհանրապես Արտաշեսյան հարստության դարաշրջանը) ներկայացրած մյուս մատենագիրներին: Կալախենեն-ն մինչարտաշեսյան ժամանակներից եկող անուն է:

Ստրաբոնի երկի հայերին և Հայաստանին վերաբերող հատվածները քարգմանած Հր. Աճառյանը Կալախենեն համարում է «գավառ Հին Հայաստանի» հիմք ընդունելով հենց Ստրաբոնի վկայությունը. «Ստրաբոն ասում է, - գրում է նա, - «Հայաստանի սահմաններից դուրս», բայց այս խոսքը Աղիաբենի համար պետք է առնել և ոչ Կալաբենի»:¹⁶ Հ. Մամանդյանը հունարեն *ἐξω τῶν Ἀρμενιῶνων ὅρων* բառակապակցությունը քարգմանում է «Հայկական լեռնաշխարհից դուրս»: Ի դեպ, Կալախենեի և Աղիաբենեի միասին հիշատակումը չի նշանակում, թե նրանք անպայման հարևաններ էին լինելու: Միասին են հիշատակված նաև Ալիլիսենեն և Սյուսպիրիտիսը, բայց դրանք հարևաններ չէին: Մեր կարծիքով, Կալախենեի տեղադրությունը կարելի է ճշտել հիմք ընդունելով այն հանգամանքը, որ Ստրաբոնի և Մեղիտի վկայության մեջ հիշատակված են եղել վերջիններիս ժամանակվա Մեծ Հայքի չորս հակադիր երկրամասերը՝ Ալիլիսենեն՝ արևմուտքում, Սյուսպիրիտիսը՝ հյուսիս-արևմուտքում, «մինչև Կալախենեն»՝ արևելքում և «մինչև Աղիաբենեն»՝ հարավ-արևելքում:¹⁷

Կալախենեի տեղադրության հարցի պարզաբանումը սկսենք նրանից, որ սովորաբար այն որոնում են ոչ միայն Հայաստանից, այլև Աղիաբենեից էլ հարավ՝ հին Կալիսի (այժմ՝ Նիմրուդ) շրջանում:¹⁸ Բայց Կալիսուն՝ Ասորեստանի քաղաքների մատվայրերից մեկը, գտնվում էր Հայկական լեռնաշխարհից բավականաչափ հարավ, Տիգրիսի մեջ Մեծ Զաբ գետի քափվելու վայրից ոչ հեռու:¹⁹

Այսպիսի տեղադրության դեպքում Կալախենեն իսկապես կգտնվեր Աղիաբենեից հարավ, իսկ Աղիաբենեն՝ նրա և Հայաստանի միջև: Այս դեպքում ի՞նչ միտք կունենար Ստրաբոնի կողմից «մինչև Աղիաբենեն և Կալաբենեն»-ի վկայակոչումը՝ «մինչև Կալաբենեն»-ի փոխարեն (միթե՞ կարելի է ասել ՀՀ հարավային սահմանն հասնում է «մինչև Գորիս և Մեղրի»):

Հ. Մամանդյանը Կալախենեն տեղադրում է Աղիաբենեից ոչ թե հարավ, այլ հյուսիս,²⁰ չնայած իր աշխատությանն ուղեկցող քարտեզում²¹ նրա տեղադրությունը այնպիսին է, որ դարձյալ ընկնում է Աղիաբենեից հարավ: Կալախենեի Աղիաբենեից հյուսիս տեղադրելու դեպքում ևս առաջանում է նույն շփոթը՝ ինչու՞ «մինչև Աղիաբենեն» ասելու փոխարեն Ստրաբոնն ասում է «մինչև Կալաբենեն և Աղիաբենեն»: Ուրեմն, Կալախենեն Աղիաբենեից ոչ թե հարավ, այլ հյուսիս էլ գտնվել չէր կարող: Ավելին, կարելի է ասել, որ նա Աղիաբենեին ընդհանրապես հարևան չի եղել:

Եթե Ալիլիսենեն Մեծ Հայքի արևմտյան երկրամասն էր, իսկ ինչպես տեսանք դա հենց այդպես էր, ապա նրան հակադիր Մեծ Հայքի երկրամասը կգտնվեր երկրի արևելքում: Այստեղ իշխած մալաքարակալն տոհմերին Մովսես Խորենացին համարում է Հայկազն Կաղմոսի և Սիսակի սերունդները: Վերջիններիս շարքն է նա դասում

¹⁵ Strabo, XVI, I, 19, էջ 87-89.

¹⁶ Ստրաբոն, էջ 109:

¹⁷ Հ. Մամանդյան, *նշվ. աշխ.*, հ. I, էջ 15:

¹⁸ Ն. Ադունց, *նշվ. աշխ.*, էջ 325: Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. I, Եր., 1971, էջ 245, 534:

¹⁹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, էջ 325, ծան. 25: Н. Арутюнян, Схематическая карта Урарту и сопредельных стран (Топонимика Урарту, Ер., 1985):

²⁰ Հ. Մամանդյան, *նշվ. աշխ.*, հ. I, էջ 26, 150.

²¹ Նույն տեղում, էջ 27:

Մյուսնի, Գողթնեցի, Կարյմանեցի, Մավկեացի, Ուտեացի և Կարգարացի նախարարական տոհմերը, որոնք իշխում էին Արաքս գետից հյուսիս՝ մինչև Կուր գետ ձգված տարածքներում:²² Ուրեմն, նրանց հարևան Կաղմյանները՝ Հայկի բոռ Կաղմոսի սերունդները,²³ տեղորոշվելու են Արաքսից հարավ ընկած շրջաններում՝ հետագա Պարսպատունիքը ներառյալ: Այս շրջանների հնագույն Հայաստանի մասն համարվելու և հայաբնակ լինելու մասին վկայում են արաբագիր հեղինակների հաղոյությունները: Աբդալ-Ռաշիդ ալ-Բակովին Ատրպատականի առթիվ հաղորդում է. «Այնտեղ, Արդաբիլի մոտ է Մավալան լեռը. դա աշխարհի մեծագույն լեռներից է... Մարգարեի [խոսքերով հաղորդում են] բոլ Ալլահի նրան օրհնի և թող ողջունի, որ *Արմինիայի և Աղբրեջանի միջև կա Մավալան կալված լեռը*: Նրա վրա է գտնվում դրախտի աղբյուրներից մեկը, ինչպես [նաև] մարգարեներից մեկի գերեզմանը և նրա շուրջ տաք աղբյուրներ, որտեղ գալիս են հիվանդները: Չյունը նրա գազաթից չի վերանում ո՛չ ամռանը, ո՛չ էլ ձմռանը»:²⁴

Ինչպես տեսնում ենք, Մավալան // Մարալան լեռը համարվել է այն սահմանագիծը, որից հյուսիս Արմինիա // Հայաստանն էր, իսկ հարավ՝ Աղբրեջան // Ատրպատականը: Ուրեմն, այս լեռից (համանուն գազաթով և լեռնաշղթայով) հյուսիս գտնված «Աշխարհագույցի Պարսպատունիքը և շրջակայքը հեռավոր ժամանակներում ես մասն են կազմել Հայաստանի»: Յակուտ ալ-Համավին Հայաստանին անդրադառնալիս գրում է. «Արմինիա է կոչված Նոյի որդի, Հաբեթի որդի, Ավմարի որդի, Լանբայի որդի՝ Արմինիից: Նա էր, որ առաջին անգամ եկավ այնտեղ ու բնակություն հաստատեց»:²⁵ Ըստ երևույթին, այս Արմինիի (ստրաբոնյան Արմենոսի) անունով է Խուդափերինի կամրջի վրայով դեպի Ահաբ, ապա և Թավրիզ ու Արդաբիլ տանող ճանապարհի դժվարին լեռնային հատվածը կոչվել Արմինիյան անցք (Արմուշյա):²⁶ Այս տարածքների վաղմջական ժամանակներից հայաբնակ լինելու մասին են խոսում նաև արաբ մատենագիրների այն հաղորդումները, ըստ որոնց, Արմինի // Արմանի որդիներն են եղել հիմնադիր-անվանադիրները տեղական ամենամեծ բնակավայրերի: Յակուտ ալ-Համավին գրում է. 1. «*Արդաբիլ... Ասում են թե քաղաքի առաջին կառուցողը եղավ Պերոզ քազավորը, իսկ Աբու Սայիդն ասում է, թե հավանաբար այդ քաղաքն իր անունն առել է Յունանի որդի, Լանբայի որդի, Արմինիի որդի՝ Արդաբիլից*»,²⁷ 2. «*Քայլական... ոմանք ասում են, թե կազմում է Սեծ Արմինիայի մասը և գտնվում է Շիրվանի կողմերը: Նրա հիմնադրողը եղավ Կավատ քազավորը Արմինիային տիրելուց առաջ: Ոմանք էլ ասում են, թե նրա հիմնադրողն է եղել Յունանի որդի, Լանտայի որդի, Արմանի ալդի Քայլականը*»:²⁸

Պարսպատունիքը ներառած հիշյալ տարածքի Հայոց քազավորության կազմում ունեցած կարգավիճակի մասին պատկերացում է տալիս Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն»-ի գրքի գլխի հետևյալ հատվածը. «Վաղադրակ քազավորը «արևելյան կողմից, հաշերեն խոսակցության վերջի տեսմաններում երկու կողմնակալ է նշանակում մի-մի բյուր մարդով, նահապետական տների ցեղերից, Սյուսակյաններին և Կաղմոսի սերունդներին...»: Պատմափոր հաղորդման շարունակությունից պարզվում է, որ Սիսակյաններին հանձնված կողմնակալությունը ընդգրկել է Արաքսի ստորին հոսանքից հյուսիս ընկած դաշտավայրը՝ Կուր գետի աջափնյակը («Աշխարհագույցի» Ուտիքը) և «այս դաշտի լեռնակողմը» («Աշխարհագույցի»Արցախը): Ուրեմն, երկուստեղ կողմնակալությունը՝ Կաղմոսի սերունդների կառավարմանն հանձնվածը, գտնվելու էր առաջինից հարավ և ընդգրկելու էր Արաքսի աջափնյակը՝ Պարսպատունիքը ներառյալ:

²² Մ ո վ ս ե ս Խ ո թ ե ն ա ջ ի, Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմ. և մեկնաբանությունները Ստ. Մալխասյանի, Եր., 1981, Ա, Ժբ, էջ 51, Բ, ք, էջ 127-129 (այսուհետև՝ Խորենացի):

²³ Նույն տեղում, Բ, դ, էջ 119, Բ, ք, էջ 127:

²⁴ А в д а р – Р а ш и д а л – Б а к у в и, Китай тахис ал-асар на алжань ал-Малик ал Каххар. Текст, перевод, предисловие, примечания и приложения; З. Буниятова, М., 1971, стр. 61.

²⁵ Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ. Նալբանդյան, Եր., 1965, էջ 16; А. Н. Тер-Генюляни, Армения и Аравский халифат, Ер., 1977, стр. 258.

²⁶ Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 50, 72, 80:

²⁷ Արաբական աղբյուրները ..., էջ 13-14:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 40:

Ինչպես պարզվում է Խորենացու հաղորդումից, Խաղճյանների կառավարմամբ այստեղ գոյություն է ունեցել դեռևս մակեդոնացի նվաճողների հակառակորդ Վաղարշակի (Օրոնտես // Երվանդի)²⁹ օրոք հիմնադրված կողմնակալություն: Այս համագամանքը նկատի ունենալով՝ Ս. Պետրոսյանը ստուգաբանել է *Պարսպատունիք* գավառանունը որպես նախարարական տոհմանվան վերածված տիտղոս (հմմտ. *Ասպետունի, Մադխազունի, Մարդպետ*), որն հետագայում է դարձել գավառանուն (հմմտ. *Բզնունիք, Ապահունիք, Երուանդունիք*): Ընդ որում, տոհմանվան հիմքում ընկած *պարսպատ* բառը նա համարում է ծագումով իրանական և համարժեքը *կողմնակալ* բառի. իրան. *pars* «կողմ» + *pati* «պետ»:³⁰ «Արևելյան դռան» նախարարությունների շարքում Ջորանամակը եիշատակում է Պատսպարունի (<*Պարսպատ-ունի) նախարարությունը, որի տոհմանվան և *Պարսպատունիք* գավառի անվան կապին անդրադարձել էր Ն. Ադունցը:³¹ Պատսպարունի // Պարսպատունի նախարարության տոհմական գավառ Պարսպատունիքը գտնվում էր Արաքսի աջ (հարավային) ափին և ընդգրկում էր այժմյան Իրանի Սիահ-քուն // Դարա-դադ լեռնային շրջանը:³²

Տեսանք, որ Կիրսիկոս Փարսալացին և Մեղիոս Լարիսացին արևելյան այս կողմնակալությունը՝ Պարսպատունիքը ներառյալ, կոչում էին «մինչև Կալախենե»: Հայտնի է, որ հին հույները օտար տեղանունները հաճախ տառադարձում էին իրենց *-ենե* տեղանվանակերտի հավելումով: Գավառանվան տեղական ձևը լինելու էր **Կալախ*-բաղկացած **կալ*-արմատից և *-ախ* տեղանվանակերտ վերջածանցից: Վերջինս առկա է նաև Հայաստանի ուրիշ մի շարք տեղանուններում. հմմտ. *Արց-ախ, Բաշ-ախ, Կարծ-ախ* և այլն: Իսկ արմատը, Ս. Պետրոսյանի կարծիքով, առկա է նաև Պարսպատունիքին հարավից և արևելքից հարող ներկայիս *Ղարասու* գետի ավազանում՝ նույն այս գետի հին՝ *Քալանուդ*, անվան մեջ:³³ Վերջին բաղադրիչը՝ իրանական լեզուների ռմ «գետ» բառը, հետագայի հավելում է, իսկ առաջինը պարունակում է հ.-ե. նախալեզվից եկող **kāl*- արմատը և *-an*- վերջածանցը: Հնդեվրոպական արմատը ունի «սև, մթին», «կեղտոտ» նշանակությունը՝ գետանվանը տալով «սև գետ» իմաստը, որը պարունակում է նաև գետի ներկայիս քրք. *Ղարասու* (<*ղարա* «սև» + *սու* «ջուր») անունը:³⁴ Քանի որ «մինչև Կալախենե» տարածքում է գտնվում ներկայիս *Սիահ-քուն* // *Ղարա-աղ*, այսինքն՝ «Սև լեռ» կոչված լեռնային շրջանը, իսկ Կալախենեում՝ *Քալան-ուդ* // *Ղարա-սու*, այսինքն՝ «Սև գետ», «Սև ջուր» կոչված գետը, ապա *Կալախենե*-ի «սև տեղ, սև վայր» ստուգաբանությունը դառնում է հիմնավոր, իսկ «մինչև Կալախենե» ձգված տարածքը լինելու է Պարսպատունիքը՝ Խաղճյանների գլխավորած կողմնակալությունը:

Ինչպես գիտենք, Ստրաբոնը Ալիլիսենեից հետո և Կալախենեից ու Ադիաբենեից առաջ հիշատակում էր Սյուսպիրիտիսը: Եթե Ալիլիսենեի հակադիրը «մինչև Կալախենե» ձգված տարածքն էր, ապա «մինչև Ադիաբենե» ձգված երկրամասի հակադիրն էլ լինելու էր Սյուսպիրիտիսը, որն, այսպիսով, գտնվելու էր Մեծ Հայքի հյուսիս-արևմուտքում՝ Ճորձիսի ավազանում: Սյուսպիրիտիսը մեկ անգամ ևս հիշատակված ենք գտնվում Ստրաբոնի աշխատության այն հատվածում, որտեղ խոսվում էր նրա ոսկու հանքերի մասին. «Կան ոսկու հանքեր Սիսպիրիտիսի մեջ՝ Կաբալլայում»:³⁵ Անդրադառնալով Սյուսպիրիտիսի տեղադրության հարցին՝ Ն. Ադունցը նախապես այն որոնում էր Ճորձիս գետի ավազանում, նույնացնելով հետագա Սյսեր գավառի հետ և այստեղ տեղադրելով Կաբալլայի ոսկեհանքը:³⁶ Ավելի ուշ նա փոխեց սրանց տեղա-

²⁹ Լ. Պե տ ռ ո ս յ ա ն, *Ավանդական Կողարշակի պատմական ու վիպական նախատիպերի շուրջ*, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Գյումրի, 2002թ., էջ 136-142:

³⁰ Ս. Պե տ ռ ո ս յ ա ն, «Ասպետ» տիտղոսի և «ասպետություն» գործակալության նախնական բնույթի պարզաբանման փորձ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1983, թիվ 4, էջ 82-84:

³¹ Н. А. Д о н и ц, *նշվ. աշխ.*, էջ 256, 321.

³² Ս. Եր ե մ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 77:

³³ Արաբական աղբյուրները ..., էջ 103:

³⁴ Ս. Պե տ ռ ո ս յ ա ն, *Թրակա-կիմերական էթնիկական տարրը Արաքսի ստորին հոսանքի շրջանում*, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1979, թիվ 1, էջ 195-196:

³⁵ Strabo, XI, 14, 9, էջ 61.

³⁶ Н. А. Д о н и ц, *նշվ. աշխ.*, էջ 25, ծան. 2:

դրության վերաբերյալ իր տեսակետը, գրելով. «Միսսիոնիստիս Դորոլս գետի վրայի հայկական Սպերը չէ, քանի որ այն հիշատակվում է Կալաբենների և Ադիաբենների հետ, պետք է ենթադրել, որ դա Բատման գետի լեռնային շրջանի Շուպրիան է»:³⁷ Այս առթիվ նկատենք, որ Սյուսպիրիտիսը հիշատակվում է ոչ միայն Կալախենների ու Ադիաբենների, այլև Ակիլիսիների հետ: Բացի դրանից, Բատման գետի լեռնագավառը՝ Սասունը, ավելի հեռու է Ադիաբեններից, քան Ակիլիսեններից:

Հ. Մանանդյանի կարծիքով ես Սյուսպիրիտիսը Շուպրիան է. «Ասորեստ. արձան. šupria // Σουπριτης», - գրում է նա, չնայած հետո, Յ. Մարկվարտին հղելով և հիմք ընդունելով ձեռագրերից մեկի Հյուսպիրիտիս ձևը, այն համապատասխան է դնում Քսենոփոնի հիշատակած Հեսպերիտ ցեղանվանը:³⁸ Բայց հայտնի է, որ հեսպերիտները բնակվում էին Դորոլիսի ավազանում,³⁹ իսկ նրանց ցեղանունն ուղղակի կապի մեջ է Սպեր գավառանվան հետ⁴⁰ և ծագում է նրանից:⁴¹ Ն. Երենյանը ևս Սյուսպիրիտիսը նույնական է համարում Շուպրիայի հետ,⁴² երբ հայտնի է, որ Հայկական Տավրոսի այդ մասում նշանավոր ոսկեհանքեր չկան: Նա ինքը Հայաստանի նշանավոր ոսկեհանքերն է համարում Փառանգիոնը և Բուլոն (Բողբերդ), իսկ դրանք գտնվում էին Սպերի հարևանությամբ՝ Տայքում:⁴³

Լեռն էին Հայաստանի ոսկեհանքերից առանձնացնում էր երեքը՝ Սպերում, Այրարատում և Չորրորդ Հայքի Պաղնատում գավառում: Ընդ որում, առաջին տեղը տալիս էր Սպերին, ավելացնելով, որ այստեղի ոսկեհանքը «այնքան հայտնի էր, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացին, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը, նրան տիրելու համար մի գումարտակ զորք ուղարկեց՝ Մեմոնի իրամանատարությամբ»:⁴⁴ Իսկ սա նշանակում է, որ Լեռն ստրաբոնյան Սյուսպիրիտիսը ուղղակի նույնացնում է հետագա Սպերի հետ: Նույն կարծիքին է նաև Հր. Աճառյանը, որը Սյուսպիրիտիսը համարում է «գավառ էին Հայաստանի, որ է Սպեր»:⁴⁵ Իրականում ոսկեհանքը գտնվում է ոչ թե հետագա Սպերում, այլ նրա հարևանությամբ, իսկ սա նշանակում է, որ ստրաբոնյան Սյուսպիրիտիսն ավելի ընդգրկում անվանում է Լեդլ, քան հետագա Սպերը: Ըստ այդմ, Սպերի ոսկեհանքը նույնացնում են բյուզանդական աղբյուրներից մեկում հիշատակված մերձ-պարխարյան Փառանգիոնի հետ, որը տեղադրվում է Տայքի Արսենաց փոքր գավառում, այժմյան Քարվանքի տեղում կամ մոտերքում:⁴⁶

Սյուսպիրիտիսի Դորոլիսի ավազանի մեծ մասը, մասնավորապես նրա Պարխարյան (Արևելապոնտական) լեռնաշղթային հարող շրջաններն ընդգրկած լինելու ես Մեծ Հայքի ռազմավարչական միավորներից մեկը լինելու մասին են խոսում հայ և օտար պատմիչների վկայությունները: Բերենք դրանք. Վաղարշակ թագավորի իրականացրած բարեփոխումների մեջ Մովսես Խորենացին առանձնացնում է հետևյալը. «Որովհետև մակեդոնացիներին սանձահարելուց հետո, երբ պատերազմը դադարեց, քաչ Պարթևը ձեռնարկում է բարեկալությունների, նախ և առաջ բարիքների փոխարենը հատուցանելով զորավար և իմաստուն Շամբատ Բագարատին, որ հրեաներից էր, իշխանություն տալով նրան՝ որդոց-որդի թագադիր լինել Արշակունիներին, (և սահմանելով) որ նրանից սերվող ցեղը Բագրատունի կոչվի նրա անունով..., իսկ (մեր երկրի) արևմտյան կողմում, որտեղ հայերեն լեզուն վերջանում է, նրան նշանակեց կողմնակալ, բյուրերի և

³⁷ Ն. Ադոնց, *նշվ. աշխ.*, էջ 325:

³⁸ Հ. Մանանդյան, *նշվ. աշխ.*, հ. I, էջ 92, ծան. I:

³⁹ Xec., *Anab.*, VII, VIII, 25, Քսենոփոն, *Անաբասիս, բարգմանությունը Սիմոն Կրկյաշարյանի, Եր.*, 1970, էջ 197:

⁴⁰ Քսենոփոն, *Անաբասիս*, էջ 233:

⁴¹ Ս. Պետրոսյան, *Հացագգիների մշակության և պաշտամունքի արտադրումը Շարայի ավանդապրույցում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1981, թիվ 3, էջ 195:*

⁴² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, էջ 245:

⁴³ Նույն տեղում, հ. I, էջ 51:

⁴⁴ Լեռն, *Երկրի ժողովածու*, հ. I, Եր., 1966, էջ 139:

⁴⁵ Ստրաբոն, էջ 121:

⁴⁶ Պրոկոպիոս, *Կեսարացի, բարգմանությունը քննարկից, առաջարկ և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարսիկյանի, Եր.*, 1967, էջ 41: H. Adonts, *նշվ. աշխ.*, էջ 25-26: Ս. Երենյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 40, 88:

հազարների իշխան»:⁴⁷ Անանուն պատմիչը (Մեքեոս) Շամբատ Բագարատին կոչելով Բագարատ Փառագեան, իսկ Վաղարշակ թագավորին Արշակ (հմմտ. *Վաղ-արշակ և Արշակ*)⁴⁸ մույն այս առիթով գրում է. «Սրան Արշակ արքան արեց Հայաստան երկրի ասպետ, որ է իշխան և հրամանատար, ամենայն թագավորության հրամանաց գլուխ, այլև հայր արքայի և եղբայր»:⁴⁹

Ինչպես տեսնում ենք, Մովսես Խորենացին Բագարատին կողմնակալ, բյուրեքի և հազարների իշխան է համարում մեր երկրի «արևմտյան կողմում, որտեղ հայերեն լեզուն վերջանում է», իսկ Անանուն պատմիչը նրան կոչում է «ասպետ, որ է իշխան և հրամանատար»։ Հայտնի է, որ Բագրատունիի ասպետների գործակալական տիրույթը՝ «ձեռնական իշխանության երկիրը», Սպեր գավառն էր և Բագրատունի նախարարական տոհմի հենց այս տեղի ճյուղն էր կոչվում Ասպետունի և Ասպետյան (հուն. *Ἀσπετιανών*)⁵⁰ Ս. Պետրոսյանը ուշադրություն է դարձրել այն հանգամանքի վրա, որ եթե Մ. Խորենացին Բագրատունիների նախնի Բագարատ ասպետին համարում է կողմնակալ «արևմտյան կողմում, որտեղ հայերեն լեզուն վերջանում է», ապա Ագաթանգեղոսը «ասպետության իշխանին հատկացնում է Մեծ Հայքի հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան կողմերը և նրա գործն է համարում երկրի Կովկասյան և Արևելապոնտակյան սահմանների պաշտպանությունը»:⁵¹ Ագաթանգեղոսի հունարեն «Վարքը» Գրիգոր Լուսավորչին Կեսարիա ուղեկցած հայ մեծատոհմիկներին թվարկում է հետևյալ հերթականությամբ. «Առաջին տեղում գտնվող Անգեղոտան և Անձիտի կուսակալը, երկրորդ՝ Աղծնիքի մեծ բղեշխը, երրորդ՝ Մարդերի կուսակալը, չորրորդ՝ *ասպետության իշխանը, որը պաշտպանում էր Կովկասյան լեռների կողմերը և Շանիքը*, հինգերորդ՝ Մամիկոնյանների նախարարը, սպարապետը...»:⁵²

Ագաթանգեղոսի հունարեն «Վարքի» այս տեղեկությունը համահունչ է Դիոն Կասիոսի այն վկայությանը, որը վերաբերում է 163թ. Հայաստան ներխուժած հռոմեացիների դեմ մեր ժողովրդի մղած պայքարի մի դրվագին։ Հայերի դիմադրությունը ճնշվել էր, բայց Մարկոս Ամրելիոս կայսրը իրավիճակի հետագա սրման չգնալու նպատակով համամետաբար մեղմ վարվեց նրա կազմակերպիչների հետ։ Ըստ Դիոնի. «Տրդատ սատրապին, որը Հայաստանում խռովություն էր առաջ բերել և սպանել էր հենիոխների թագավորին ու նաև սուրբ հանել էր՝ սպառնալով Վերոսին (կայսեր գահակից եղբորը-Լ.Պ.), որն այդ բանի համար նրան հանդիմանել էր, Մարկոս Ամրելիոսը լիոխանակ սպանել տալու, աքսորեց Բրիտանիա»:⁵³ Ս. Երեմյանը ցույց է տվել, որ Տրդատ սատրապը Մ. Խորենացու հիշատակած Տրդատ Բագրատունին է,⁵⁴ իսկ նրա կողմից սպանված անձը «Մաքեդոնների և Հենիոքների թագավորության» արքայիկն էր, որի թագավորությունը գտնվում էր Պարխարյան լեռների հյուսիսային լանջերին և հարևան էր ինչպես Սպերին,⁵⁵ այնպես էլ Տալիին։⁵⁶

Հայ և օտար վերոհիշյալ պատմիչների վկայությունը և Բագրատունիների գործակալական տիրույթ Սպեր գավառի Մեծ Հայքի հյուսիս-արևմտյան մասում գտնվելու իրողությունը մեզ իրավունք է տալիս եզրակացնելու, որ Շորթխի ավազանի Պարխարյան լեռնաշղթային հարող շրջաններում գոյություն է ունեցել ռազմավարչական մի միավոր, որի գորավար-կառավարիչը լինում էր Բագրատունի տոհմից և կոչվում էր *կողմնակալ, ասպետ, ասպետության իշխան, սատրապ*։ Ռազմավարչական այդ միա-

⁴⁷ Խորենացի, Բ, գ, էջ 117:

⁴⁸ Լ. Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 136-142:

⁴⁹ Մեքեոսի եպիսկոպոսի պատմություն, Եր., 1939, գլ.Բ, էջ 10:

⁵⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, էջ 785, 831:

⁵¹ Ս. Պետրոսյան, «Ասպետ» տիտղոսի..., էջ 79:

⁵² Ագաթանգեղոսի Պատմության հունական նորահայտ խմբագրությունը (Վարք), բարձրանությունը հունարեն բնագրից Հ. Բարթիկյանի, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ս. Տեր-Ղևոնդյանի, «Էջմիածին», 1966, թիվ 10-Ժ, էջ 45:

⁵³ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, էջ 785:

⁵⁴ Խորենացի, Բ, կգ, էջ 235-237:

⁵⁵ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, էջ 785:

⁵⁶ «Հայաստանը մ. թ. ա. 66 - մ. թ. 224 թվականներին» քարտեզը, (տես Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I):

վորի առաջին գորավար-կառավարիչը եղել է Բագրատունի նախարարական ստեմնի հիմնադիր Բագարատը (ըստ Խորենացու՝ Շամբատ Բագարատ, ըստ Անանուն պատմիչի՝ Բագարատ Փառագյան), որը Վաղարշակ արքայից կողմնակալ էր նշանակված Մեծ Հայքի այս կողմում: *Կողմնակալ* տերմինի դիմաց, ինչպես տեսանք, Դիմոն բերում է նրան համարժեք արեմենյան դարաշրջանից եկել *սատրապ*-ը: Ընդ որում հելլենիզմի դարաշրջանում *սատրապ*-ը երբեմն գործածվում էր որպես *ստրատեգոս*-ի համարժեք երբեմն էլ վերջինս գործածվում էր սատրապից ավելի ցածր պաշտոնյա նշելու համար: Այդպես էր, օրինակ, Սելևկյան պետությունում:⁵⁷ Այսուհանդերձ, այս պետությունում սատրապը թագավորի նշանակած և նահանգի քաղաքացիական ու ռազմական իշխանությունն իր ձեռքն առած պաշտոնյա էր,⁵⁸ այսինքն գորավար-կառավարիչ էր: Ուրեմն, Հռոմի դեմ պայքար կազմակերպած Տրդատի սատրապ լինելու հանգամանքը արդեն խոսում է այն մասին, որ նա եղել է կոլմնակալը Ճորոխի ավագանում գտնվող ռազմավարչական միավորի՝ օժտված ինչպես ռազմական, այնպես էլ վարչական գործառնություններով:

Այսպիսով, կասկած լինել չի կարող, որ Մեծ Հայքի հյուսիս-արևմուտքում գոյություն ունեցած ռազմավարչական միավորը ստեղծվել էր խորենացիական Վաղարշակ արքայի (այսինքն՝ անկախացած Մեծ Հայքի նախկին սատրապ Օրոնտես/Երվանդի) կողմից, ընդգրկել էր Ճորոխի ավագանի մեծ մասը և նպատակ է ունեցել պաշտպանելու «Կովկասյան լեռների կողմերը և Ճանիքը» (ըստ Ագաթանգեղոսի հունարեն «Վարքի»): Ուրեմն այն սահմանակցել է Վիրքին (Իբերիա), Կողքիսին (Կոլխիդա), Ճանիքին (հյադոխ) և ընդգրկել էր «Աշխարհացույցի» Սպերը, Տայքը և արևմտյան Գուգարքը: Բագրատունի ասպետների կառավարմանը հանձնված ռազմավարչական այս միավորն է, որ հին հույներին հայտնի է եղել *Սյուսպիրիտիս* (Συσπιριτις) անունով:

Ամփոփելով, նշենք, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացու ուղեկիցներ Կիրսիդոս Փարսալացու և Մալիոս Լարիսացու հաղորդումը Արմենոսի և «նրա հետ եղողների» գրադեցում տարածքների մասին պատմական հենք ունի և նշում է Օրոնտես // Երվանդի հիմնադրած Երվանդունիների թագավորության հակադիր երկրամասերը՝ Ալիլիսենեն (արևմուտքում), Սյուսպիրիտիսը (հյուսիս-արևմուտքում), «մինչև Կալախենեն» ձգված տարածքը (արևելքում) և «մինչև Ալիաբենեն» ձգված երկրամասը (հարավ-արևելքում):

О ЧЕТЫРЕХ ОКРАИНАХ ЕРВАНДИДСКОЙ ВЕЛИКОЙ АРМЕНИИ (конец IV в. до н. э.)

Резюме

Л. Петросян

После разгрома ахеменидской армии войсками Александра Македонского при Гавгамелах (331 г. до н. э.), сатрап Великой Армении Ерванд (Оронт) вернулся на Родину, а потом провозгласил себя царем всей Армении. На основании сохранившихся в «Географии» Страбона данных (XI, 4,9; XI, 14,12) можно заключить, что в состав его царства входили большинство армянских земель. Тогдашняя Великая Армения включала: на западе область Акилисса (охватывавшей всю территорию Ехелика и сопредельных гаваров), на востоке «область до Калахены» (бассейн реки Карасу в современном Иранском Азербайджане), на северо-западе область Сиспиритида (Спер с месторождением золотых копей Тайка), а на юго-востоке «область до Аднабены» (район города Арбелы в Месопотамии).

⁵⁷ Э. Биксман, Государство Селевкидов, М., 1985, стр. 184-186.

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 190-191: